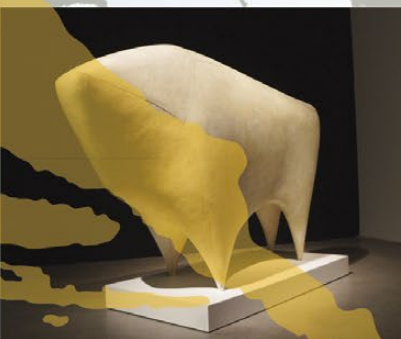

Miljenko Jurković

Umjetnička baština Hrvatske

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.09>

Uvod

Umjetnička baština Hrvatske bogata je i raznovrsna, no fragmentarna, ovisna o povijesnim gibanjima i dugim procesima koji su bitno utjecali na standarde umjetničke produkcije, a još više i na njezinu očuvanost. Tako su pojedina razdoblja bila više destruktivna nego kreativna, poput onoga seobe naroda u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku, kada u sjevernoj Hrvatskoj i razgradnja i rušenje postojećega postaju redovita pojava, ili poput dugoga razdoblja osmanskih provala kada je u skladu sa strategijama ratovanja porušen, s jedne ili druge strane, velik broj spomenika. Takva su razdoblja definitivno obilježila monumentalni pejzaž Hrvatske: u sjevernoj Hrvatskoj dominiraju spomenici gotike i baroka, u Dalmaciji antike, kasne antike, ranoga srednjeg vijeka, renesanse, u Istri antike i kasne antike. No unatoč vjekovnim razaranjima koncentracija spomeničke baštine u Hrvatskoj prilično je velika. Gustoća spomenika na području Hrvatske za razdoblja do romanike jedna je od većih u Europi.

Gibanja u povijesti umjetnosti, kreativnost i narudžbe ovisile su umnogome o strateškome položaju hrvatskih povijesnih prostora. A Hrvatska se nalazi na oduvijek strateški važnome prostoru. Dovoljno je navesti nekoliko činjenica da se u to uvjerimo. U kasnoj antici gotovo sve seobe naroda odvijale su se preko sjevernohrvatskih panonskih prostora, što je bitno utjecalo na migracije i rušenja spomeničke baštine. Godine 395. car Teodozije podijelio je Rimsko Carstvo na Istočno i Zapadno, s granicom koja se pruža tokom rijeke Drine do Bokokotorskoga zaljeva. Time je za sljedeća stoljeća i tisućljeća uspostavljena granica između istoka i zapada Europe, između dva civilizacijska kruga, kasnije i dvije religijske opcije (→ *povijest*, str. 54). To je dakako imalo golem utjecaj na umjetničku baštinu, transfere ideja, oblika i umjetnika.

Dva su aspekta bitno odredila kulturne dosege stanovnika Hrvatske tijekom povijesti. Prvi je u svakome slučaju činjenica da su se Hrvati doselili u prostor Rimskoga Carstva koji je već bio urbaniziran, visokih civilizacijskih dosega, s razvijenom infrastrukturom, i već kršćanski. To je za posljedicu imalo rano pokrštenje Hrvata, preuzimanje latinskoga jezika u službenoj komunikaciji, kao i brzo prilagođavanje urbanom načinu života. Drugi je aspekt jednako važan za umjetnička ostvarenja. Rekosmo već da se Hrvatska nalazi na razmeđu istoka i zapada, ali i sjevera i juga Europe. Tu su se nužno preplitali svi mogući utjecaji, oni mediteranski kao matični i oni srednjoeuropski, od kasnoga srednjeg vijeka nadalje. Položaj Hrvatske između srednjovjekovnih velesila uvjetovao je dotok ideja, oblika i umjetnika i s Istoka i sa Zapada, a u pojedinim razdobljima i arapskih i osmanskih. S druge strane hrvatski su prostori granična odnosno periferijska sredina prilično udaljena od kreativnih centara, što je sve za posljedicu imalo stapanje raznolikih utjecaja u često vrlo originalne kreacije i djelovalo kao svojevrsni *melting pot*.

Naravno, intenziteti nisu bili jednaki tijekom svih povijesnih razdoblja. Tijekom prethistorije *vučedolska se kultura* našla u središtu ključnih događanja zbog snage svoje metalurgije. U doba Rima Dalmacija i Panonija bile su važne provincije Carstva, u kasnoj antici i u prvome zlatnom dobu Bizanta obala je bila ključna. U ranome srednjem vijeku, kao i u 11. stoljeću, Hrvatska je stiješnjena između velesila koje prema njoj pokazuju velik interes iz političkih i vjerskih razloga te znatno investiraju u njezin prostor. Tako su zapravo tijekom starijih povijesnih razdoblja hrvatski prostori u žarištu kulturnih događanja, a umjetnička djela vrhunskih dosega. No već od 12. stoljeća ti isti prostori postupno postaju provincija u kojoj će se tek ponekad događati umjetnički bljeskovi najviše razine. Takvi se mogu pronaći u 13. stoljeću s majstorom Radovanom, sredinom 15. stoljeća kada se u jadranskoj Hrvatskoj stvaraju vrhunska djela rane renesanse koja se u nas pojavljuje odmah nakon prvih talijanskih centara, gotovo pola stoljeća prije nego u ostatku Europe. Mogu se pratiti na opusima velikih umjetnika koji u 16. stoljeću odlaze raditi za naručitelje u Italiji, Ugarskoj i drugdje, a jednako je i u doba baroka, tako da možemo ustvrditi da se još jedna velika hrvatska povijest umjetnosti skriva u najvećim kreativnim centrima Europe.

Uopće, što se valorizacije umjetničke baštine Hrvatske tiče, ova će je svojevrsna kratka antologija hrvatske umjetnosti nastojati osvijetliti, ali i kontekstualizirati. Svijet ju je tijekom povijesti prepoznavao zapošljavajući hrvatske majstore, a danas se djelomično valorizira i uvrštavanjem pojedinih hrvatskih spomenika, poput Eufrazijeve bazilike u Poreču, povijesnih jezgri Dubrovnika, Splita i Trogira te šibenske katedrale, na liste svjetske baštine UNESCO-a.

Hrvatski prostori prije Rimljana

Početke umjetničke djelatnosti na tlu Hrvatske nalazimo od razdoblja neolitika (mlađe kameno doba), obilježenoga sjedilačkim životom uobičajenim od 5. tisućljeća pr. Kr., iako se i u ranijim tragovima ljudske prisutnosti na hrvatskim prostorima u doba paleolitika (starije kameno doba) raspoznaju rudimentarni kulturni običaji, kao kod neandertalaca iz Krapine (lat. *homo Krapiniensis*) ili lovaca iz Vindije i Veternice kod Zagreba.

Sl. 1 Posuda u obliku golubice iz Vučedola, Zagreb, Arheološki muzej

Sl. 2 Keramička posuda iz Vučedola, Zagreb, Arheološki muzej

Ti se prvi umjetnički iskazi prepoznaju ponajviše u kulturnim predmetima poput ženskih figurica kao simbola kulta plodnosti. Nalazimo ih u raznim neolitskim kulturama, poput one iz Smilčića kod Zadra, koja pripada *danilskoj kulturi*, ili one iz Sarvaša, koja pripada *starčevačkoj kulturi*, ili pak onima iz Vučedola, djelima *vučedolske kulture*. Keramičke posude, one grublje za svakodnevnu uporabu i one finije, često kultne i obredne namjene, pokazuju raznolikost dekoracija karakterističnih za svaku od kultura koje nalazimo na hrvatskim prostorima, a izvedene su ugrebavanjem, urezivanjem, rovašenjem i inkrustacijama. Obredne posude, poput *ritona iz Smilčića* (4. tisućljeće pr. Kr.), pokazuju zavidnu zanatsku vještinu. Najznačajnija je eneolitska kultura Vučedolska (3500. – 2300. pr. Kr.) koja je doživjela ogroman prosperitet zahvaljujući metalurgiji. Umjetnički dometi raspoznaju se na znamenitoj *Vučedolskoj golubici* (2000. pr. Kr.), keramičkoj posudi u obliku ptice (→ sl. 1). *Vučedolski kalendar* (2600. pr. Kr.), posuda na kojoj su simbolički prikazane ritmičke mijene godišnjih doba sa simbolima sunca i zvijezda Orion, vjerojatno je najstariji poznati astronomski kalendar (→ sl. 2).

U metalnome dobu na hrvatskim prostorima žive ilirska plemena: Histri (Istra), Liburni, Japodi, Delmati (Dalmacija) i Iliri, a u 4. st. pr. Kr. nakratko prodiru Kelti. Prostore jadranske Hrvatske tada obilježavaju utvrđena naselja – gradine, poput Monkodonje pokraj Rovinja ili Nezakcija pokraj Pule. Uz proizvodnju prvo brončanoga, a onda i željeznoga oružja i nakita i dalje se djelomice radi u glini, poput **ženskoga idola iz Dalja** kod Osijeka (1500. pr. Kr.). Mnogi umjetnički predmeti podsjećaju na veze s arhajskom umjetnošću Grčke, poput **brončanoga konja iz Dalja** (6. – 5. st. pr. Kr.). Japodi su razvili zanimljive brončane kape s resama, a posjedovali su i izvanrednu vještinu u oblikovanju ljudskoga lika, kako svjedoči **glava od jantara iz Kompolja** kraj Otočca (500. pr. Kr.). Jantar je onamo dospijevao preko razvijenih trgovačkih putova koji su spajali Baltik s Mediteranom svjedočeći o raslojavanju društvenih elita i u jadranskim kulturama. O vezama s grčkim i etruščanskim svijetom svjedoče i kamene skulpture iz 6. i 5. st. pr. Kr. pronađene u Nezakciju.

Antika – Grci i Rimljani na istočnome Jadranu

Dok je u ilirskome zaleđu još trajalo mlađe željezno doba, prvi su, dakle, kontakti s Grčkom arhajskoga doba uspostavljeni. No grčko se naseljavanje događa tek početkom 4. st. pr. Kr. kada Grci iz Sirakuze 389. godine osnivaju Issu (Vis). Kolonija *Pharos* (Stari Grad na Hvaru) osnovana je 385. godine, a u idućim stoljećima i kolonije *Korkyra Melaina* (Korčula), *Tragurion* (Trogir), *Epetion* (Stobreč) i emporij *Salonae*. Time na ovim prostorima započinje pisana povijest, a s njom i antička urbana civilizacija. Issa i Pharos podižu se prema grčkoj urbanoj matrici: pravilan geometrijski raster ulica prilagođen konfiguraciji terena, agora, lučki sklopovi, trgovine, javne zgrade, hramovi i teatri. Oba su grada kovala i vlastit novac, a pod njihovim su utjecajem s kovanjem novca u 2. st. pr. Kr. započeli i ilirski vladari u zaleđu.

Umjetnička djelatnost svedena je na manje kvalitetne predmete umjetničkoga obrta, dok su se luksurniji primjerci uvozili, a nalazimo ih uglavnom kao grobne priloge pripadnika društvene elite. Tako se fino oslikane keramičke posude uvoze iz Grčke, iz korintskih i atičkih radionica, kao i iz južne Italije, poput **posude za vodu (hidrije) iz Isse** (4. st. pr. Kr.), oslikane u tradiciji grčkoga crvenofiguralnog slikarstva. Grobnim prilozima pripadaju i tanagra figurice od terakote koje prikazuju žene ili mitološke likove, pronađene u nekropolama helenističkoga razdoblja (3. i 2. st. pr. Kr.).

Sl. 3 Reljef s likom Kairosa, Trogir, muzej samostana benediktinki sv. Nikole

Sl. 4 Apoksiomen, brončani kip atleta

Reprezentativna grčka skulptura relativno je slabo sačuvana, no uvezeni primjerci pokazuju visoke zahtjeve pripadnika lokalnih elita. Mramorni reljef **Kairosa**, boga sretnoga trenutka, iz Tragurija (3. – 2. st. pr. Kr.) vrhunski je izveden reljef, rađen prema Lizipovu Kairosu (→ sl. 3). Brončana **glava božice Artemide iz Isse** (4. st. pr. Kr.), uz visoku razinu izrade, u skladnome oblikovanju detalja ljudskoga lika pokazuje otvorenost praksitelovskim utjecajima, a ujedno je i jedna od rijetkih originalnih grčkih bronci. Brončana statua **Apoksiomena** (mladića koji se struže nakon natjecanja) jedno je od najboljih ostvarenja grčke skulpture (→ sl. 4). Pronađena u podmorju Maloga Lošinja kao dio potonuloga brodskog tereta, vjerojatno je putovala do vile nekoga uglednika. Kip se pripisuje Lizipovu krugu, no još nije razriješena dvojba nije li možda riječ o njegovu originalu ili o mogućoj rimskoj kopiji.

Grčke istočnojadranske kolonije samostalnost gube u vrijeme Pompejeva sukoba s Cezarom 48. godine pr. Kr.

Nakon dugih i krvavih ratova sa starosjediocima, konačno su u doba Augusta, nakon Drugoga panonskog ustanka (6. – 9. g.) svi prostori današnje Hrvatske potpali pod rimsku vlast: Istra je postala X. italskom pokrajinom, a sjeverni dio Hrvatske priključen je provinciji Panoniji. Vojnom silom Rim je učvrstio čitav prostor, zaštitio ga vojnim logorima, izgradio cestovnu mrežu, proveo centurijaciju terena koja je omogućila podjelu zemlje kolonistima i veteranima, proveo romanizaciju. Postojeća naselja pretvorena su u rimske gradove i osnovana su nova, a tridesetak je gradova Istre, Liburnije i Dalmacije dobilo rimsko građansko pravo.

Gradovi su opasani zidinama i kulama, opremljeni popločenim ulicama, kanalizacijom, forumima, hramovima, teatrima i amfiteatrima te termama. Uglavnom su imali pravilan raster ulica s forumom i kapitolijem s hramovima na sjecištu glavnih ulica *cardo* i *decumanus*, dok su prostore između ulica zauzimale *insulae*, stambeni blokovi zatvoreni prema ulici i rastvoreni oko središnjih dvorišta s trijemovima i atrijem. Takav je oblik gradova sačuvan u Poreču (*Parentium*) i Zadru (*Iader*), no neki su gradovi poput Pule (*Pola*) i Trogira (*Tragurium*) sačuvali predrimsku organizaciju prostora.

Središte provincije Dalmacije nalazilo se u Saloni, a važni su gradovi *Pola*, *Aenona*, *Scardona*, *Jader*, *Narona* i *Epidaurum*. Manje ih je istraženo

u unutrašnjosti Dalmacije (*Aequum, Asseria, Burnum*) i Panoniji (*Siscia, Mursa, Cibalae*). Dok su građani živjeli u stambenim blokovima, dotle su u pejzažu nicali veliki ladanjski i upravno-gospodarski kompleksi – vile, među kojima i oni najreprezentativniji, poput kompleksa u uvali Verige na Velome Brijunu.

Sl. 5 Pula, hram Rome i Augusta

Sl. 6 Pula, amfiteatar

Najviše je spomenika toga doba sačuvano u Puli (*Pola*): dvojna gradska vrata (***Herkulova*** i ***Dvojna***), ***slavoluk Sergijevaca*** (1. st.), ***Augustov hram*** (1. st.) na forumu (→ sl. 5), dva kazališta te amfiteatar (80. g.) (→ sl. 6) koji su dali podići carevi iz dinastije Flavijevaca i koji je jedan od najočuvanijih u rimskome svijetu i ukupno šesti po veličini. Amfiteatar je djelomično očuvan i u Saloni, gradu s 40 000 stanovnika, gdje su otkopani i ostatci gradskih zidina s kulama i vratima (***Porta Caesarea***), hramovi, teatar, akvedukt i terme.

Rimska skulptura, uglavnom kultnoga i političkoga karaktera, uvozila se iz produkcijskih centara u sve dijelove Carstva. Carske statue u funkciji carskoga kulta nalazimo u većem broju u Naroni (Vid kraj Metkovića) i Aenoni (Nin). One su iz 1. stoljeća, a među njima se kvalitetom ističe glava Oktavijana Augusta (30. – 20. pr. Kr.) iz Osora. Glava mlade žene, ***Salonitanka*** (1. – 2. st.) iz Salone, identificirana kao supruga cara Karakale, lijep je primjer fine modelacije i naturalizma stila. Statue bogova također su česta tema uvezenih skulptura: ***Minerva*** (2. st.) iz Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*) ili ***Dijana*** iz Sinja (3. st.) iz Male Azije, glava ***Herkula*** (2. st.) iz Čitluka (*Aequum*) kopija je Skopasova kipa iz grčke Atike, skladno proporcionirana ***Venera s Amorom*** (1. st.) koja se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu ponajbolji su primjeri.

Sl. 7 Sarkofag dobrog pastira, Split, Arheološki muzej

Velik je broj nadgrobnih spomenika, stela i sarkofaga s portretima pokojnika. Od 2. st. uvoze se rimski i antički sarkofazi poput sarkofaga s erotima u berbi grožđa (3. st.). Vrhunskoj produkciji pripadaju **sarkofag s prikazom lova na kaledonskoga vepra**, **sarkofag s prikazom Meleagrove lova**, **sarkofag Hipolita i Fedre**, a oni kasniji, kao što su **sarkofazi Dobrog pastira** iz Salone (4. st.) (→ sl. 7) i **sarkofag prijelaza preko Crvenoga mora**, navješćuju novu, kršćansku eru.

Kasna antika – procvat kršćanske umjetnosti

Krajem 3. st. Rimsko Carstvo obilježava duboka gospodarska, socijalna i duhovna kriza, a nekoliko je događaja odredilo i daljnja kretanja u umjetničkom stvaranju: car Dioklecijan uvodi novi sustav vlasti, tetrarhiju, car Konstantin 313. godine proglašava kršćanstvo slobodnom religijom, car Teodozije krajem 4. st. proglašava kršćanstvo državnom religijom, a 395. godine dijeli Carstvo na Istočno i Zapadno. „Barbarski” su narodi na granicama Carstva, prodiru i unose nesigurnost.

Sl. 8 Dioklecijanova palača u Splitu, idealna rekonstrukcija prema E. Hébrardu

Krajem 3. st. Dioklecijan gradi pokraj Salone palaču u kojoj boravi od 305. godine nakon što se povukao s carskoga prijestolja (→ sl. 8). **Dioklecijanova palača** po obliku je kombinacija rimskoga vojnog logora – *castruma* i rezidencijalne vile. Unutar zidina palače ulice *cardo* i *decumanus* pravilno dijele prostor na južne carske apartmane, središnji kulturni dio s peristilom, tri hrama i carevim mauzolejom te na gospodarske i vojne zgrade. Car je bio pokopan u mauzoleju koji je kasnije, kada se iz palače razvio grad Split, pretvoren u katedralu.

Glavni grad provincije Dalmacije, Salona, prihvatio je kršćanstvo vrlo rano. Oko grobova mučenika iz 4. st. koji su stradali za Dioklecijanovu

proгона (*Domnius* – Dujam, *Anastasius* – Staš, kasnije zaštitnici Splita) na grobljima Kapljuč, Manastirine i Marusinac građene su bazilike. Biskupski kompleks Salone uz rub grada činile su dvojne bazilike (lat. *basilicae geminae*) podignute jedna uz drugu, a takve su postojale i u drugim središtima poput Pule, Nezakcija, Poreča i Osora. I u ostalim biskupskim centrima urbani fokusi nisu više bili forumi već katedralni sklopovi, često građeni na rubovima gradova, rijetko na samome forumu kao u Zadru, gdje je uz katedralu očuvan i izvorni oblik krstionice.

Sl. 9 Poreč, Eufrazijeva bazilika, interijer

Sl. 10 Poreč, biskupska palača, dvorana na katu

Najveću raskoš postigle su crkvene građevine u doba istočnorimskoga cara Justinijana u drugoj trećini 6. st. Najljepši je primjer gotovo u potpunosti sačuvana u izvornome obliku *Eufrazijeva bazilika* u Poreču. Njezinu opremu – mramorne oplata, stupove i kapitele biskup Eufrazije dao je dopremiti iz radionica na Mramornome moru, a ponajbolji majstori izradili su štukature, mramorne oplata s raznobojnim kamenom i sedefom, skulpture, mozaičke prikaze u apsidi i mozaičke podove. Mozaici u apsidi Eufrazijane jedni su od najbolje sačuvanih mozaika kasne antike uopće (→ sl. 9). Prikazuju u središtu apsida Bogorodicu na prijestolju s malim Kristom, okruženu anđelima i svecima, a pokraj njih je i biskup Eufrazije s modelom crkve u rukama. Kompleksu pripada i krstionica, atrij, trolisna memorija i nešto ranija druga crkva. No daleko najveću važnost ima u potpunosti sačuvana biskupska palača s velikom dvoranom za primanje na katu (→ sl. 10) u kojoj su porečki biskupi boravili u kontinuitetu od Eufrazija u 6. st. do kraja 20. kada je u njoj uređen muzej. To je ujedno i jedina biskupska palača iz kasne antike uopće koja je sačuvana do krova.

Sl. 11 Pula, Sv. Marija Formosa, bočna kapela

Još jedna izvanserijska građevina pokazuje domete prvoga zlatnog doba Bizanta. To je crkva sv. Marije Formose u Puli, velika bazilika s dvije križne kapele, od kojih je jedna sačuvana, raskošno opremljena štukaturama i mozaicima (→ sl. 11).

Prvo zlatno doba Bizanta završit će vrlo brzo nakon smrti cara Justinijana 568. godine kada Langobardi ulaze u Italiju, kao što i Slaveni ulaze u Dalmaciju početkom 7. st.

Predromanika – Hrvatska između dviju velesila

Kulturnu povijest hrvatskih prostora u ranome srednjem vijeku umnogome je odredio njihov geostrateški značaj. Prelazak granice Rimskoga Carstva na Dunavu značio je za sve novopridošle etnikume ulazak u prostor civiliziranih rimskih pokrajina Panonije i Dalmacije. U provinciji Dalmaciji rimska je infrastruktura ostala gotovo netaknuta, no prostor Panonije osjetio je posljedice migracija koje su se u valovima događale od 4. do 10. stoljeća.

Nakon pada Sirmija 582. godine Avarima i Slavenima bio je otvoren put prema Jadranskomu moru, prema bogatoj rimskoj provinciji Dalmaciji. Novi stanovnici zatekli su već posustajući, premda još posve srede kasnoantički urbanizirani pejzaž. Gradovi Panonije bili su na ranjivijem položaju još u doba seobe naroda, a potom se inkorporiraju u avarsku državu – kaganat. Antički gradovi na obali, *villae* na otocima i zaleđu, *castra* (utvrde) iz 6. st., a napose čitava Istra, bili su pošteđeni jakih razaranja početkom 7. stoljeća. Salona, glavni grad provincije, napadana i rušena, ostala je bez ključnih segmenata uprave koja se preselila u obližnju Dioklecijanovu palaču rađajući novi, srednjovjekovni grad Split.

Obalni su gradovi bili zadnji funkcionirajući ostatak bizantskih posjeda na Jadranu. Tijekom 7. i većega dijela 8. st. i oni su dijelili sudbinu opće krize, potencirane prekidom trgovinskih veza s unutrašnjošću i zamiranjem cestovnoga prometa te nestankom kršćanskoga zaleđa. Umjetnička djelatnost svodi se tada na popravljjanje starih crkava, a katkad su se i antičke zgrade prenamjenjivale za crkvene potrebe, za što u Splitu ima najviše primjera – prenamjena Dioklecijanova mauzoleja u katedralu, Jupiterova hrama u krstionicu te hodnika nad sjevernim ulazom u palaču u crkvu sv. Martina.

Pojava Franaka, nove europske velesile, na jadranskome prostoru krajem 8. st. uvela je prostore bivših provincija Panonije i Dalmacije na zapadnoeuropsku političku scenu. Nakon osvajanja Istre 788. godine, potom i rušenja avarskoga kaganata 796. godine, u čemu su im pomogli i Hrvati, franačka se vojska pojavljuje pred bizantskim gradovima priobalja. Franački sukobi s Bizantom, koji su završili 812. godine Aachenskim mirom, imali su dalekosežne posljedice na čitav prostor, kako u političkome, tako i na likovnome planu. Dok je Istra izravno uklopljena u franački imperij, u provinciji Dalmaciji pod franačkim utjecajem došlo je do stvaranja hrvatske kneževine (*Ducatus Chroatae*). Priobalni gradovi Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor ostali su pod bizantskom upravom (→ *povijest*, str. 66). Južnije od hrvatske kneževine formirane su manje kneževine koje sredinom 10. st. bizantski car Konstantin Porfirogenet naziva Sklavinijama: Pagania, Zahumlje, Travunja i Duklja.

Te povijesne okolnosti jasno ukazuju na to koliko je složen i dug bio proces akulturacije novopridošloga etnika. No one govore mnogo više o različitostima pojedinih prostornih cjelina, različitostima utjecaja i različitome udjelu kasnoantičke mediteranske baštine u umjetničkim ostvarenjima. Karolinški su utjecaji bili najjasniji u Istri i hrvatskoj kneževini, a oni bizantski u obalnim gradovima Dalmacije i južnim sklavinijama. Ipak, u likovnim je umjetnostima kasnoantička baština odigrala ključnu ulogu. Ona je kroz spomenike 6. st. postojala na cijelome teritoriju. Isto je tako kasnoantička i klasična rimska baština bila ključnim segmentom karolinške ideje obnove (lat. *renovatio*) u centrima Carstva. Zato umjetnost u okviru Carstva stilski obilježavamo pojmom karolinška umjetnost, a ona na njegovoj periferiji, pa tako i na hrvatskim prostorima, pokazuje jedinstvenu stilsku pripadnost umjetnosti predromanike.

Istarski je monumentalni pejzaž obilježen karolinškim utjecajima. Karolinzi su svoju vlast učvrstili izgradnjom utvrđenih naselja (Dvigrad, Bale, Guran) i uspostavom sjedišta u kojemu stoluje knez i biskup u Novigradu. Novigradska katedrala sačuvala je kriptu (→ sl. 12) koja je kopija one u Akvileji. Uopće, u Istri se grade crkve kakve susrećemo u sjevernoj Italiji, poput dvoranskih crkava s tri apside (Dvigrad) ili centralne križne crkve s

Sl. 12 Novigrad, katedrala, kripa

Sl. 13 Sv. Toma kod Rovinja

tri apside poredane na poprečnome kraku (Sv. Toma kod Rovinja (→ sl. 13), Sv. Klement u Puli). Kasnoantičke tradicije ogledaju se pak u trobrodnim bazilikama s tri izvana poligonalne a iznutra polukružne apside, poput Sv. Marije Velike kraj Bala.

Rijetki tragovi fresko slikarstva, poput fresaka u Sv. Sofiji u Dvigradu ili onih na otočiću Sveti Andrija pred Rovinjem iz 9. st., ukazuju na karolinške odraze mekom obradom i kolorizmom.

A kolorističke efekte nekadašnjih podnih mozaika preuzela je skulptura. Rijetki su, dakako, monumentalni primjeri poput **biskupske katedre u Poreču** (→ sl. 14)

ili pak **sarkofaga iz Bala** (→ sl. 15). Uglavnom se radi o liturgijskome namještaju kojim su opremane crkve. Neki su predmeti importi iz susjednoga Cividalea, poput **ciborija biskupa Mauricija** u Novigradu (→ sl. 16), a najzaokruženiji

Sl. 14 Poreč, biskupska katedra, Muzej biskupije

Sl. 15 Bale, župna crkva, sarkofag

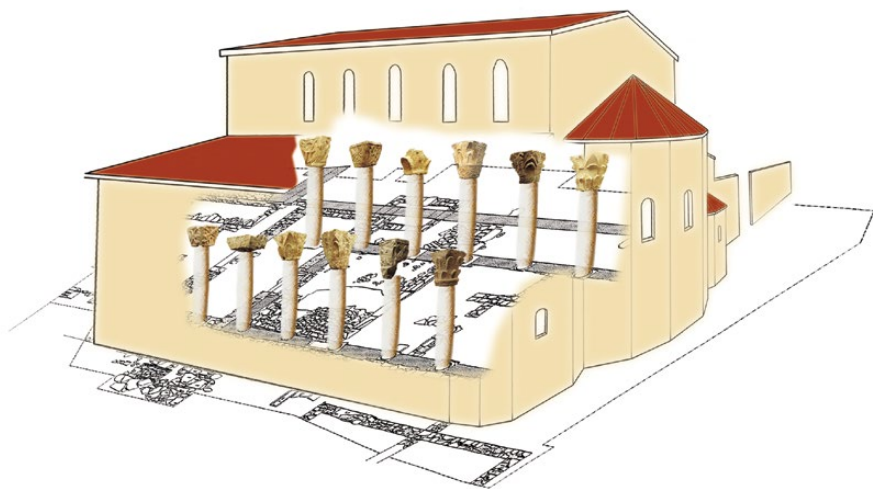

Sl. 16 Novigrad, ciborij biskupa Mauricija, novigradski lapidarij

opus ima **Majstor kapitela iz Bala** koji radi, osim u Balama, u Guranu, na Sv. Tomi kod Rovinja, u Novigradu, Sv. Sofiji u Dvigradu. Dobio je ime po najreprezentativnijem djelu, **kapitelima iz Vele Gospe kod Bala** (→ sl. 17). U stilscome pogledu njegova je skulptura vrlo ekspresivna, s velikim plohamu prazne pozadine, vrlo mekoga, zaobljenog klesanja. Sličnu ekspresivnost dosežu reljefi iz crkve u Valbandonu kod Pule. Na jednome od pluteja prikazane su ptice koje flankiraju križ, a plutej je komponiran po modelu zlatnoga reza.

Umjetnička djelatnost u gradovima bizantske Dalmacije i na prostoru južne Dalmacije počiva na kasnoantičkim izvorštima, uz kratkotrajni upliv Karolinga na samome početku 9. st. Svakako je najimpresivnija crkva sv. Trojstva

(sv. Donata) u Zadru koju je na razmeđi 8. i 9. st. dao izgraditi biskup Donat (→ sl. 18). Ona svojim dimenzijama, posebno promjerom, nadjačava sve slične građevine ranoga srednjeg vijeka na jadranskome prostoru. Jedinstvena i najmonumentalnija u hrvatskim prostorima, crkva sv. Trojstva usporediva je s dvorskim kapelama svojega doba, poput one najpoznatije Karla Velikoga u Aachenu.

Sl. 18 Zadar, Sv. Donat

Biskup je opremio katedralu i novim liturgijskim namještajem. Neki dijelovi, poput propovjedao-nice, ukazuju na bliske veze s Cividaleom. Većinu skulptura kleše radionica koja djeluje u drugoj polovici 8. st., a čije karakteristike možda najbolje oslikava sarkofag s kraja 8. st. kroz strah od praznine (lat. *horror vacui*) potpunim ispunjenjem kadra plitkoreljevnim motivima iz kršćanske simbolike (križ, palmete, stablo života, arkada, rozeta, kalež, golubice, pauni itd.) vegetabilnoga i zoomorfnoga karaktera, uz gubljenje figurativnosti te dvodimenzionalnim tretiranjem plohe.

Sl. 19 Split, sarkofag nadbiskupa Ivana, krstionica katedrale

U Splitu, drugome po važnosti gradu bizantske Dalmacije, djeluje klesarska radionica koja oprema katedralu novim marmornim namještajem iste dekoracije kao i **sarkofag nadbiskupa Ivana** koji je u teškim vremenima obnovio crkvenu organizaciju (→ sl. 19). Repertoar je vrlo karakterističan, s prepoznatljivim ukriženim ljiljanima u kasetama.

Stotinjak malenih crkava u dalmatinskim gradovima i na otocima pripada najraznovrsnijim tipovima, često pod bizantskim utjecajem, po-

Sl. 20 Sv. Mihajlo nad Stonom

put južnodalmatinskoga kupolnog tipa koji sažima longitudinalni ustroj jednobrodnih crkvice s centralnim naglaskom kupole u središnjem traveju (Sv. Mihajlo nad Stonom, → sl. 20). Drugi oblici svjedoče o jakoj kasnoantičkoj tradiciji, poput crkava šesterolisnoga oblika i njegovih varijanti (Sv. Krševan u Zadru, Sv. Marija Stomorica i Sv. Trojica u Splitu, → sl. 21, Sv. Marija u Trogiru). Skulptura se svodi na opremanje crkava oltarnim ogradama, a često i ciborijima nad oltarom ili krstionicom (Rab, Novalja, Zadar, Trogir i Kotor).

Sl. 21 Split, Sv. Trojica

Na periferiji karolinškoga svijeta, na granici s Bizantom, u zaleđu obale formira se početkom 9. st. kneževina pod nazivom *Ducatus Chroathiae*. Posredstvom Franaka, a iz Akvileje, u ranome 9. st. dolazi i do pokršćavanja Hrvata. Pokršćena je bila samo društvena elita, vladar i njegovi dostojanstvenici. Rijetki sačuvani predmeti zlatarstva svjedoče o snažnoj karolinškoj prisutnosti. U prvome redu to su predmeti liturgijskoga karaktera, poput pozlaćene rovašene kadionice iz Stare Vrljke (→ sl. 22) i dva ninska relikvijara, jednoga u obliku škrinjice, drugoga u obliku torbice, koje su vjerojatno donijeli misionari (→ sl. 23). Oni su uglavnom germanskoga podrijetla. Ostavili su i pisanih tragova, poput đakona i potom prezbitera Gumpertusa koji je u Bijaćima kraj Trogira dao preurediti crkvu sv. Marte.

Unatoč dominantnome karolinškom utjecaju Hrvati su bili baštinici i bizantske kulture. Hrvatske su plemkinje nosile bizantski nakit, poput onoga pronađenog u Trilju. Luksuzni predmeti poput staklenih čaša i boca te nakit pokazuju i ukorijenjenost mediteranske kulture.

U prvoj polovici 9. st., u misionarskome dobu, crkve imaju oblike bliske onima koje susrećemo na sjevernotalijanskome prostoru. To su trobrodne bazilike na stubovima s pravokutnim svetištem (Sv. Marta u Bijaćima) ili s apsidama utopljenima u začelni zid (Sv. Marija na Crkvini u Biskupiji). Ta je crkva bila mauzolej hrvatskih vladara, o čemu svjedoče ukopi, dijelom u sarkofazima, dijelom u zidanim grobnicama, dostojanstvenika s punom opremom, poglavito s mačevima i pozlaćenim ostrugama (→ sl. 24). Zapadno zdanje ispred crkve (njem. *westwerk*) svjedoči o usvajanju kultnoga ceremonijala vezanoga uz karolinški dvor, a dokazuje da se i u Hrvatskoj u „najvišem sloju” arhitekture (zadužbine kneževa i dostojanstvenika, mauzoleji vladara) organizacija duhovnoga života već u prvoj polovici 9. st. uređivala prema karolinškomu uzoru.

Crkve su opremane liturgijskim namještajem koji su izrađivali različiti majstori kojima ne znamo imena. Stoga su njihovi opusi definirani opisno. **Trogirska klesarska radionica**, koja je raspoznata u Trogiru, trogirskome Malom Polju, Kljacima kod Drniša, šesterolisnoj crkvi u Brnazama kod Sinja, lokalitetu sv. Lovre u Morinju kod Šibenika i Pađenima kod Knina, proizvodila je relativno prosječnu skulpturu, a kompozicijske sheme greda oltarnih ograda povezuju njezinu djelatnost sa sjevernim Jadranom. U

Sl. 22 Cetina kraj Vrlike, kadionica

Sl. 23 Nin, relikvijar sv. Azela, Riznica župne crkve u Ninu

Sl. 24 Biskupija kod Knina, Crkvina, crkva sv. Marije, ostruge i dijelovi garniture za zakopčavanje iz groba u sarkofagu u središnjem dijelu mauzoleja, Split, MHAS

Sl. 25 Koljani, oltarna ograda, rekonstrukcija, Split, MHAS

rolinšku ideju *renovatio* (i Karlo Veliki pokopan je u antičkome sarkofagu). Karakterizira ga korištenje gustoga geometrijskog prepleta i specifična plastička obrada ptica debelih nogu.

Uzlet umjetničke djelatnosti očigledan je u drugoj polovici 9. st. u doba kneževa Trpimira (846. – 864.) i Branimira (879. – 892.). Osnovana je i Ninska biskupija kao prvo središte Crkve u Hrvata (→ *povijest*, str. 61). Njezin je biskup upravljao čitavim područjem hrvatske države. Ninski je biskup bio podložan akvilejskomu patrijarhu, a sam je Nin bio pod jakim utjecajem Zapada.

Svakako valja naglasiti da je najviši društveni sloj njegovao visoku kulturu i pismenost. Konačno, velik broj natpisa vladara i dostojanstvenika na oltarnim ogradama zavjetnih i privatnih crkava govori o posve prihvaćenu latinitetu (→ *jezik*, str. 146). Dvor kneza Trpimira i njegov odnos spram obalnih bizantskih gradova sredinom 9. st. opisuje monah Gottschalk, crkveni disident koji je bio prokazan zbog svoje teorije o predestinaciji.

Sl. 26 Sv. Spas na vrelu Cetine

prvoj polovici stoljeća djelovao je i **Majstor Koljanskoga pluteja** čija je djelatnost raspoznata u Crkvini u Biskupiji, crkvi u Koljanima (→ sl. 25) koja ima zvonik na pročelju i ranokršćanskoj crkvi u Galovcu kod Zadra koja se tada preuređuje. Taj je majstor isklesao u Galovcu i Crkvini dva sarkofaga iz antičkih arhitrava, koristeći i njihovu prvotnu dekoraciju, što je tipično za ka-

A kad u kontekstu općih europskih prilika 879. godine na vlast u Hrvatskoj dolazi knez Branimir, vrijeme je doista optimalno. Već oslabljena moć ranije podijeljenoga Franačkog Carstva omogućila mu je samostalno vođenje politike.

Obnovu starih i izgradnju novih crkava potiču sami vladari (Trpimir, Branimir, Muncimir (→ *povijest*, str. 61) ili pak župani (Gastika, Priština, Godečaj), čija su imena ostala zabilježena na natpisima na oltarnim ogradama. Stare ranokršćanske crkve dobi-

vaju nov liturgijski namještaj. Među novoizgrađenima prevladavaju dva arhitektonska modela: šesterolisti (Kašić, Pridraga) i presvođene crkve s oblim kontraforima i *westwerkom* (Lopuška glavica u Biskupiji, Sv. Spas na vrelu Cetine (→ sl. 26), katedrala u Biogradu, Sv. Cecilija u Biskupiji).

Sve su te crkve datirane natpisima donatora na oltarnim ogradama, a klesarske su nam radionice poznate bolje nego u drugim dijelovima Hrvatske. **Klesarska radionica iz doba Trpimira** definirana je prema natpisu na oltarnoj ogradi iz Rižinica u kojemu se spominje knez (*PRO DUCE TREPIMERO*) (→ sl. 27). U doba Branimira djelovale su dvije zasada poznate radionice, a čak šest natpisa na dijelovima crkvenoga namještaja spominje kneza Branimira. Prva je dobila ime **Dvorska klesarska radionica** jer se na gornjim dijelovima oltarnih ograda spominje i sam vladar (Šopot kod Benkovca, gdje je prvi put zapisano ime Hrvata – *DUX CRUATORUM* (→ sl. 28), Ždrapanj kod Bribira) i župani (Gastika – Sv. Spas na vrelu Cetine, Priština – Ždrapanj), a većina je koncentrirana oko Knina. Druga je pak radionica

Sl. 27 Rižinice, dio zabata oltarne ograde s imenom kneza Trpimira, Split, Arheološki muzej

Sl. 28 Šopot kod Benkovca, zabat oltarne ograde na kojem se navode Hrvati, Split, MHAS

Sl. 29 Muć, greda oltarne ograde s imenom kneza Branimira, god. 888., Zagreb, Arheološki muzej

nazvana **Benediktinska klesarska radionica**. Na tri se ograde spominje knez Branimir (Nin, Otres, Muć), a natpis iz Muća nosi i godinu 888. (→ sl. 29). Radionica je opremala i starija zdanja (Muć) i novoizgrađene crkve od kojih je Sv. Cecilija na Stupovima u Biskupiji najbolje poznata. To je trobrodna, troapsidalna bazilika s *westwerkom* na zapadnoj strani, čime se u monumentalnim razmjerima uključuje u grupu crkava s kontraforima kojoj se onda može pridružiti i možda nešto ranija biogradska katedrala.

Taj relativno velik broj crkava i njihova liturgijskog namještaja iz druge polovice 9. st. daju podići i opremiti sam vladar ili visoki dostojanstvenici prema preporuci i poticaju pape. Na tim vladarskim zadužbinama, u „najvišem sloju” arhitekture, potvrđuje se prihvaćanje karolinškoga kulturnog ceremonijala i funkcija. Osobitosti te arhitekture u oblikovanju i osobito presvođivanju te oblim kontraforima doista su hrvatski doprinos europskoj predromanici.

Stoljeće oko tisućite i Hrvatsko Kraljevstvo

Zahvaljujući položaju, strateški važnomu za oba velika europska carstva – Bizantsko i Karolinško – Kneževina Hrvatska u 9. st. znala je iskoristiti sve prednosti jednoga još od antike urbaniziranoga područja, prihvativši sve ci-

vilizacijske dosege i crpeći iz oba svijeta, istočnoga i zapadnoga, te ostajući duboko ukorijenjena u mediteranske tradicije prostora.

A prijelaz iz kneževine u kraljevstvo, između 9. i 10. st., gotovo simbolički obilježava možda najljepša oltarna ograda na Jadranu iz Uzdolja kod Knina, datirana natpisom u 895. godinu i s imenom kneza Muncimira, koji se za razliku od svojih prethodnika titulira kao *princeps* (→ sl. 30).

U Hrvatskome Kraljevstvu u 10. st., a i početkom 11. st., održavaju se u monumentalnim likovnim vrstama usvojeni oblici. Rijetki su datirani spomenici „stoljeća oko 1000.” poput Sv. Stjepana na Otoku u Solinu, mauzoleja hrvatskih kraljeva u kojemu je pronađen i **sarkofag kraljice Jelene** (976.). Nastavlja se i s praksom postavljanja donacijskih natpisa s imenima vladara, kao u slučaju ploče ambona s Kapitula kod Knina na kojima se spominje kralj Držislav. Epitafi na sarkofagu kraljice Jelene (→ sl. 31) ili pak splitskoga nadbiskupa Ivana svjedoče o „literarnim” dometima koji

Sl. 30 Uzdolje kod Knina, gornji dio oltarne ograde s imenom kneza Muncimira, 895., MHAS

Sl. 31 Solin, sarkofag kraljice Jelene, MHAS

će u 11. st. doista doživjeti kvalitativni pomak. U tome arhivu u kamenu natpisi iskazuju i snažnu vezu crkve i države koje jednako intenzivno bijahu promotori likovnoga razvoja. Razdoblju pripada i *Bašćanska ploča* (→ *jezik*, str. 147; → *književnost*, str. 165), jedan od najranijih spomenika hrvatske pisane riječi na glagoljici, nastala oko 1100. godine.

Već u prvoj polovici 11. st. realiziraju se prva djela novoga stila koji zovemo rana romani. U vrlo povoljnim uvjetima ekonomskoga prosperiteta, kao i širenja Hrvatskoga Kraljevstva na obalne gradove, nositelji novoga stila bili su benediktinci, potaknuti velikim crkvenim reformama, kao i mnogim vladarskim donacijama. Od pedesetak novih samostana koji se grade u 11. st. ponajbolje je sačuvana crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu (→ sl. 32).

Novosti su koje bilježimo povratak klasičnomu bazilikalnom obliku crkve, poznatomu iz najranijih kršćanskih vremena, i ponovna uporaba kapitela koji su imitacija ranokršćanskih modela. Benediktinci su se brinuli i o crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu u kojoj se krunio kralj Zvonimir. Na jednoj od ploča oltarne ograde prikazan je hrvatski kralj na prijestolju (→ sl. 33). Uopće, u 11. st., nakon više stoljeća dominacije geometrijskih prepleta, uvođi se ljudski lik i naracija. Jedan su od najljepših europskih primjera *ploče oltarne ograde crkve sv. Nedjeljice u Zadru* s prizorima iz Kristova života (→ sl. 34) koje je A. Malraux odavno uvrstio u svoj svjetski imaginarni muzej.

Sl. 32 Sv. Petar u Supetarskoj Dragi na Rabu

Sl. 33 Solin, plutej s prikazom kralja, Split, krstionica katedrale

Sl. 34 Plutej iz crkve sv. Nedjeljice, Zadar, Arheološki muzej

Sl. 35 Zadar, Sv. Lovro, portal,
Arheološki muzej Zadar

Novi se položaj Crkve u društvu 11. st. iskazivao na više načina. Trijumfalna Crkva, ponesena rezultatima velikih reformi, sve je jasnije isticala svoju moć. Zato se umnožavaju zvonici kao obilježja u prostoru, poput onoga nad crkvom Gospe od Zvonika u Splitu. Pred crkvama se otvaraju trgovi, a skulptura se iznosi na fasade. Jedan je od najranijih europskih portala 11. st., **portal Sv. Lovre u Zadru**, a prikazuje Krista u slavi na nadvratniku (→ sl. 35).

I u slabo sačuvanim ostatcima fresko slikarstva ogledaju se moćni naručitelji. U crkvi sv. Mihovila na Limu reformirani benediktinci daju oslikati crkvu u otoskoj tradiciji s primjesama bizantinizama. Jednako je i s freskama u najvećoj crkvi 11. st. u Hrvatskoj – Sv. Martinu u Svetome Lovreču u Istri. Na jugu Hrvatske jače se osjećaju bizantski utjecaji, kao na freskama u Sv. Mihajlu u Stonu ili Sv. Ivanu na Šipanu.

Romanika

Uspostava Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva 1102. godine (→ *povijest, str. 61*) ima za posljedicu udaljšavanje centara moći od hrvatskih prostora, a mnogi su obalni i otočki gradovi povremeno pod vlašću Venecije, uz posljednje pokušaje Bizanta da privuče u svoju sferu utjecaja pojedine dijelove Dalmacije. Stoga će se u umjetničkoj djelatnosti 12. i 13. st. prepoznavati utjecaji Venecije, Ugarske, Bizanta, kao i Lombardije i Apulije.

No naša saznanja o tome razdoblju dosta su oskudna jer ovise o sačuvanim spomenicima. Mnogi su, poput zagrebačke katedrale, nestali u razaranja za tatarske provale 1242. godine, pogotovo oni u sjevernoj Hrvatskoj. Mnogi su pak uništeni u kasnijim ratovima s Osmanlijama, a mnogi su nestali pod kasnijim gotičkim i baroknim građevinama. Stoga treba zamisliti jednu nevjerojatnu graditeljsku aktivnost u 12. st., poglavito u dalmatinskim gradskim komunama, gotovo sve gradove pod skelama tijekom dužeg razdoblja, s podizanjem novih ili popravljanjem starih zidina, kao i gradnjom gradskih vijećnica, lođa i patricijskih kuća. Takvih je kuća sačuvano ponajviše u Trogiru i Splitu, a svakako je najljepša kuća za stanovanje kanonika u Poreču iz 1251. godine. U sjevernoj Hrvatskoj, uglavnom od 13. st., nastaju gradovi koji dobivaju kraljevske povlastice, poput Varaždina ili Gradeca. No njihova arhitektu-

ra toga vremena nije sačuvana. **Kula Lotrščak** na Gornjem gradu u Zagrebu rijedak je ostatak fortifikacija (→ sl. 36). Utvrđenih feudalnih burgova ima tek nešto više, poput Velikoga Kalnika ili Medvedgrada, u Dalmaciji Bribira, Klisa, Vrane i Knina. Gotovo sve katedrale, koje su postojale još od kasne antike, preuređene su u potpunosti u 12. st., poput dubrovačke koja je nestala u potresu 1667. godine.

Zadar je razvio najjaču graditeljsku aktivnost još od početka 12. st. Nakon trijumfnoga ulaska u Zadar novi je hrvatsko-ugarski kralj Koloman dao 1105. godine izgraditi **zvonik benediktinki sv. Marije**, što je i prvi spomenik zrele romanike na tlu Hrvatske, a križno-rebrasti svodovi zvonika najraniji pouzdano datirani u Europi (→ sl. 37). Kapitularna dvorana uza zvonik i nadgrobni spomenik opatice samostana Većenege (1111.), na kojoj su vjerojatno radili majstori iz Francuske koji su došli u pratnji kralja, upotpunjuju cjelinu vrhunske kvalitete.

Sl. 36 Zagreb, kula Lotrščak

Sl. 37 Zadar, zvonik samostana benediktinki sv. Marije

Sl. 38 Zadar, katedrala, fasada

Unutrašnjost zadarske katedrale, s ritmičkom izmjenom stupova i pilona te s galerijama na katu, pokazuje veze sa sjevernom Italijom, jednako kao i njezina fasada s nizovima arkadica i plitkih galerija poput crkava u talijanskoj Toscani (Pisa, Lucca) (→ sl. 38). Ujedno je i jedina romanička crkva na istočnome Jadranu s prostranom trobrodnom kriptom (1285.). Sličnu, no još bogatiju artikulaciju fasada ima crkva sv. Krševana u Zadru (1175.) s tordiranim polustupovima, galerijom na apsidi, konzolama s prikazima glava i bića iz srednjovjekovnoga bestijarija (→ sl. 39).

Sl. 39 Zadar, Sv. Krševan

Sl. 40 Rab, zvonik katedrale

Ta zadarska arhitektura ima svoje odjeke na prostoru sjevernoga Jadrana i Kvarnera. Katedrala u Rabu dobila je u 12. st. novu fasadu ritmiziranu arkadama i kolorističkim efektom gradnje izmjeničnim nizovima bijeloga i ružičastoga kamena. Njezin je zvonik, koji se postupno sve više rastvara prema vrhu, najveći od tri rapska romanička zvonika koji gradu daju poseban pečat (→ sl. 40). Benediktinska crkva sv. Ivana, pregrađena u ranome 12. st., jedina u Hrvatskoj ima ophod (deambulatorij) oko glavnoga oltara crkve.

I na Krku se u 12. st. preuređuje stara katedrala koja je krajem stoljeća ispred fasade dobila poprečno postavljenu dvokatnu biskupsku kapelu sv. Kvirina, najskladniju romaničku crkvu u Hrvatskoj, s moćnim križno-rebrastim svodovima (→ sl. 41). U središnjoj i južnoj Dalmaciji monumentalne su romaničke crkve nastale nešto kasnije, uglavnom u 13. st. Na trogirskoj ka-

Sl. 41 Krk, Sv. Kvirin

tedrali vanjske fasade ritmiziraju niske galerije nad bočnim brodovima, a dekoraciju visećim lukovima i pilastrima imitira nedaleka benediktinska crkva sv. Ivana. Benediktinska crkva sv. Marije na Mljetu (1198.) nosi kupolu. I romanički zvonici poput splitskoga dugo se grade pa nose obilježja više stilova.

Kiparska djela romanike i dalje su vezana uz arhitekturu, poglavito portale. Najraskošniji je svakako *portal majstora Radovana* u Trogiru (1240.) s ciklusom grijeha i otkupljenja, kipovima Adama i Eve, nizom mjeseci, mitološkim i lovačkim prizorima (→ sl. 42). Na zvoniku splitske katedrale zanimljive reljefe

izvodi majstor **Otto** u 13. st., a reljef *Navještenja* nepoznatoga majstora ističe se kvalitetom. Najuspjelija su djela crkvenoga namještaja *ciborij majstora Mavra* u Trogiru i propovjedaonice u Splitu i Trogiru (13. st.), kao i *sarkofag sv. Maura* u Poreču koji je 1247. izradio Niccolò d'Ancona.

Skulptura u drvetu slabo je sačuvana. No *vratnice splitske katedrale* (1214.) majstora **Andrije Buvine** s 28 reljefa s prizorima iz Kristova života raritet su u europskoj umjetničkoj baštini (→ sl. 43). Korska su sjedala iz druge polovice 13. st. remekdjelo drvorezbarstva – reljefi s motivima pletera, vitica, figuralnim i žanr prizorima. Njima valja pridodati niz drvenih raspela poput onih iz Suska i Galižane ili ono oslikano iz Sv. Frane u Zadru.

Primjeri romaničkoga slikarstva u najvećem su broju prisutni u Istri, poput onih u crkvi sv. Jerolima u Humu s kraja 12. st. Neki odaju bizantske utjecaje, poput fresaka majstora **Ognobenusa** iz Trevisa u Svetvinčentu (13. st.). U Dalmaciji su u zvoniku Sv. Marije u Zadru s početka 12. st. očuvane freske sa stilskim osobinama Zapada. Pod utjecajem benediktinskoga slikarstva srednje i južne Italije (Monte Gargano i Monte Cassino) nastale su freske u Zadru, u katedrali i u Sv. Krševanu. Vrsno mozaičko umijeće pokazuje ciborij Eufrazijeve bazilike u Poreču (1277.) (→ sl. 44).

Iz romaničkoga doba sačuvano je i više djela zlatarstva, poput *škrinje sv. Kristofora iz Raba* (12. st.) s reljefima od pozlaćenoga iskucanog srebrnog lima, koja pokazuje i onodobne bizantske utjecaje.

Od 13. st. susrećemo i prve slikane oltare (poliptisi), poput onoga iz trogirске katedrale ili iz Sv. Šimuna u Zadru, kakvi će postati uobičajeni u dolazećemu, gotičkom stilu.

Sl. 42 Trogir, katedrala, portal majstora Radovana, 1240.

Sl. 44 Poreč, katedrala, ciborij

Sl. 43 Split, katedrala, drvene vratnice, Andrija Buvina, detalj

Gotika

Doba gotike, koja se na hrvatskim prostorima pojavljuje od 13. st. kasne-
ći gotovo stoljeće za prvim ostvarenjima toga stila u sjevernoj Francuskoj,
obilježeno je povijesnim događanjima koji su Hrvatsku potisnuli na margine
zapadnoeuropskoga kulturnog kruga. Hrvatski prostori, koji već duže vri-
jeme ne pripadaju istim političkim cjelinama (→ *povijest*, str. 66), još se više
mrve. Venecija, već duže ustoličena u obalnome pojasu, potpuno će ovladati
Dalmacijom nakon što joj je Ladislav Napuljski prodaje 1409. godine. Ugar-
sko-Hrvatsko Kraljevstvo preuzet će tijekom 14. st. dinastija Anžuvina.
Umjetnički su ostvariti rezultat različitih utjecajnih sfera, srednjoeuropske
u sjevernoj Hrvatskoj, venecijanske u obalnome prostoru, talijanske na jugu,

Sl. 45 Zagreb, kapela sv. Stjepana, interijer

Sl. 46 Zagreb, crkva sv. Marka, južni portal

dok se u Istri i Kvarneru miješaju. Jednako se dugo odr-
žavaju romanički oblici s dodatnim bizantskim impulsi-
ma, pogotovo u proizvodnji ikona, što zovemo stilskim
pojmom *adriobizantizam*.

Ratne realnosti osmanskoga napredovanja prema
zapadu pokazuju burgovi, poput frankopanskoga So-
kolca kod Brinja s prekrasnom dvorskom kapelom. Bo-
gatstvo gradskih komuna na Jadranu iskazuje se grad-
njom vijećnica, lođa i kneževih palača poput one u Pagu
(1450.) na kojoj je radio i **Juraj Dalmatinac**. Većina tih
građevina pripada kasnoj, cvjetnoj gotici, a u Dalmaciji i
prvim prodorima renesanse. Bogatstvo patricija, trgova-
ca i poduzetnika u priobalnim gradovima ističu njihove
palače od Poreča do Dubrovnika. Jedna od najreprezen-
tativnijih je Papalićeva palača u Splitu (sredina 15. st.).

Prvi je cjeloviti gotički spomenik **kapela sv. Stjepana**
u Zagrebu (→ sl. 45) (oko 1245.) koju slijedi izgradnja
nove katedrale nakon tatarskoga pustošenja (svetište
biskupa Timoteja 1263. – 1287.). Na susjednome brdu
Gradecu u 14. st. gradi se **crkva sv. Marka** na kojoj su
djelovali majstori iz kruga čeških Parlera. **Ivan Parler**
izradio je južni portal crkve (→ sl. 46). Tako su u sjever-
nu Hrvatsku ušli srednjoeuropski oblici kasne gotike.

Osim ranogotičke cistercitske opatije u Topuskome
(1300.) većina sjevernih crkava pripada kasnoj gotici.

Najčešće su jednobrodne crkve s uskim, poligonalnim nadsvođenim svetištem. U tome stilu građene su mnoge župne i redovničke crkve (pavlinski samostan u Lepoglavi, 15. st.). Crkve su rijetko presvođene u cijelosti, a svodovi su u tome slučaju križni, mrežasti ili zvjezdasti (kapela Frankopan u Krku). Mnogo je češće u upotrebi drveni strop.

U Istri se u dijelu pod habsburškom vlašću uočavaju srednjoeuropski i podalpski utjecaji u izgradnji mrežastih i zvjezdastih svodova, kao u župnoj crkvi u Pazinu (1441.). Najljepša je crkva sv. Jurja u Oprtlju s mrežastim svodovima u svetištu i lađi. Ima i primjera miješanja sjevernjačkih i južnjačkih utjecaja (Sv. Marija kod Čepića iz 1492., rad **Matije iz Pule** i **Petra iz Ljubljane**).

U jadranskoj Hrvatskoj gotiku su ponajviše širili franjevci i dominikanci gradeći jednostavne dvoranske propovjedničke crkve, asketski opremljene, poput Sv. Franje u Puli (→ sl. 47). U 15. st. u dalmatinskim gradovima nastaju djela raznih škola: katedrala u Korčuli gradi se od 1441. po nacrtu **Jakova Correra** iz Tranija. To je trobrodna bazilika s kombinacijom križnoga svoda u bočnim brodovima i ravnoga stropa u glavnome. Nastupom kićene mletačko-dalmatinske gotike ista je crkva dovršena u tome stilu od **braće Andrijić**, a **Matej Gojković** podiže gotičku fazu zvonika trogirske katedrale (1420.). Posljednji arhitekt mletačke gotike, a ujedno i prvi majstor renesansnoga stila, jest arhitekt katedrale u Šibeniku **Juraj Matejev Dalmatinac** koji je bio školovan u Veneciji. Gradio ju je tehnikom montažnih blokova. Ostvario je u **krstionici šibenske katedrale** (1444.) prekrasnu čipkastu dekoraciju u kamenu u duhu cvjetne gotike (→ sl. 48), ali je u skulpturi krsnoga zdenca pokazao majstorsko ovladavanje ranorenesansnim oblicima (→ sl. 49). Juraj je dobivao narudžbe i u Anconi, gdje radi **Lođu trgovaca** (1451. – 1458.), portal franjevačke crkve i portal crkve sv. Augustina.

Sl. 47 Pula, Sv. Franjo

Sl. 48 Šibenik, krstionica, detalj

Sl. 49 Juraj Dalmatinac, krsni zdenac u krstionici Šibenske katedrale

U razdoblju gotike poznajemo sve više umjetnika po imenu, poglavito u skulpturi.

U Dubrovniku **Mihoje Brajkov** iz Bara izrađuje fantastični bestijarij ukrasa klaustra franjevačkoga samostana još u duhu okašnjele romanike. Na Pagu (pročelje crkve Uznesenja Marijina u Starome Pagu, 1392.), u Zadru (nadgrobni spomenik nadbiskupa Nikole Matafara, 1386., portal crkve sv. Mihovila, oko 1389.) i u Senju (grobnica biskupa Ivana, 1392.) radi kipar **Pavao iz Sulmone**, iz južne Italije.

U 15. stoljeću pojavljuje se čitav niz kipara, no dobar ih dio već radi u renesansnim oblicima. Veliki je gotički kipar **Bonino da Milano**, koji prvo radi u Korčuli, a potom 1427. godine gradi **kapelu sv. Dujma** u splitskoj katedrali u oblicima lombardske gotike. Nešto kasnije ondje Juraj Dalmatinac ostvaruje svoje remek-djelo, **kapelu sv. Staša** (1448.) s već jasnim pokazateljima renesanse u duhu velikoga Donatella, kao i **oltar blaženoga Arnira** u crkvi sv. Eufemije (1444.). Jedan od rijetkih primjera gotičke javne plastike toga vremena jest kip **Orlanda**, simbola viteštva, u Dubrovniku (1418.), rad **Antuna Dubrovčanina** ili, po nekima, Bonina da Milano. Braća **Juraj** i **Petar Petrović** rade **portal crkve Male braće** u Dubrovniku 1498. u oblicima venecijanske cvjetne gotike.

Kao kontrapunkt profinjenoj kasnogotičkoj skulpturi, u ruralnome se ambijentu u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji grobovi često obilježavaju stećcima.

Skulptura u drvetu, dakako, slabije je sačuvana. Među najljepšim su primjerima rezbareni poliptih iz franjevačke crkve u Puli s kraja 15. st., napravljen u stilu cvjetne gotike, pripisan majstoru **Andrei da Murano**. Na raspelima Krist postaje patnički, umirući, prikazan vrlo naturalistički, kao na raspelu iz splitske katedrale (14. st.) ili na raspelima Jurja Petrovića (15. st.) u Šibeniku (1455.), Splitu, Badiji, Omišu i drugdje. U gradovima na obali očuvalo se i nekoliko bogato rezbarenih drvenih korskih sjedala. Onu najljepšu u zadarскоj katedrali izveo je 1418. godine **Matteo Moronzon**, a u crkvi sv. Franje **Giovanni di Borgo San Sepolcro** (1394.).

Sl. 50 Zadar, crkva sv. Šime, škrinja sv. Šimuna

Među brojnim zlatarskim radovima gotike najreprezentativnija je **škrinja sv. Šimuna** u Zadru, drveni sarkofag obložen pozlaćenim srebrnim pločama (→ sl. 50). Na reljefima je prikazana naručiteljica kraljica Elizabeta Kotromanić, žena Ludovika I. Anžuvinca koji je prikazan s pratnjom. Izradio ju je **Francesco da Milano** (1377. – 1380.).

Zidno slikarstvo najočuvanije je u sjevernoj Hrvatskoj i Istri. U tim krajevima djeluju srednjoeuropski putujući slikari, a jasan je utjecaj i talijanskoga slikarstva. Krajem 13. st. oslikana je sakristija zagrebačke katedrale. U 14. st. kapela sv. Stjepana u Zagrebu oslikana je u stilu škole iz Riminija, a crkva sv. Martina u Martinšćini u 15. st. u duhu internacionalne gotike. U Istri je **Vincent iz Kastva** 1474. oslikao Sv. Mariju na Škrilinah (Beram) sjajnim prikazom *Plesa mrtvaca* na zapadnome zidu (→ sl. 51). Na tome su prostoru

Sl. 51 Beram, Sv. Marija na Škrilinah, freske, detalj

Sl. 52 Paolo Veneziano, Krk, poliptih sv. Lucije

djelovali i stranci poput **Alberta iz Konstanza** koji je radio u Pazu i Plominu, ili **Klerigina iz Kopra** koji je oslikao Sv. Mariju kod Oprtlja u 14. st. Zidno slikarstvo u Dalmaciji slabo poznajemo, a izdvajaju se freske **Dujma Vuškovića** i **Ivana Pavlovoga** u kapeli sv. Duge u Splitu.

U jadranskim gradovima sačuvane su mnoge oltarne slike (poliptisi) na dasci, poput ***Bogorodice s djetetom*** iz Splita (oko 1320.) ili ***Bogorodice*** iz samostana benediktinki u Zadru. Iz slikarskoga kruga **Paola Veneziana** (oko 1300. – 1362.), najvećega slikara jadranskoga bazena 14. st., koji kombinira Giottovo nasljeđe s bizantinizmom prorađenim u Veneciji, potječu ***pala Bembo*** u Vodnjanu, raspelo u dominikanskoj crkvi u Dubrovniku i poliptisi u Krku (→ sl. 52), Zadru, Rabu i Trogiru. Najveći je domaći slikar **Blaž Jurjev Trogirani**n (oko 1390. – 1450.), rodonačelnik dalmatinske slikarske škole, školovan u Veneciji. Radio je u duhu venecijanske kasne gotike u Trogiru, Dubrovniku, Korčuli (***Oplakivanje Krista***, 1439.), Splitu (***raspelo iz Sv. Frane***) (→ sl. 53) i Zadru. Među drugima domaćim majstorima ističe se **Lovro Dobričević** (oko 1420. – 1478.) koji navješćuje renesansu (***Bogorodica sa svecima***, Dubrovnik 1465.).

Sl. 53 Blaž J. Trogirani, Raspelo, Split, Sv. Frane

Renesansa

Već sredinom 15. st., tek nekoliko desetljeća nakon pojave prvih renesansnih djela u Italiji, nalazimo u Dalmaciji prve odjeke novoga stila. Renesansna djela nisu u Hrvatskoj jako brojna, što zbog iscrpljujućih ratova s Osmanlijama, što zbog dugoga održanja gotike, pogotovo u sjevernoj Hrvatskoj, no neka od tih djela spadaju u sam europski vrh toga stilskoga izričaja.

Sve veća potreba za obranom s jedne, a veća laicizacija društva s druge strane potiču izgradnju zidina i građevina javne namjene, u čemu prednjači Dubrovnik, glavni grad male ali snažne Republike. Nakon pada Carigrada, godine 1453. pokrenuta je modernizacija zidina na kojima od 1461. radi fiorentinski arhitekt **Michelozzo Michelozzi**. Njegova kula Minčeta (→ sl. 54), na kojoj kasnije radi i Juraj Dalmatinac, najbolji je primjer novoga načina obrane protiv sve jačega topništva. Braneći se od Osmanlija s jedne i Venecije s druge strane, Dubrovačka Republika utvrđivala je i ostale važne položaje. Najspektakularnija su preuređenja i modernizacije obrambenih zidova i kula koje spajaju Ston i Mali Ston na pelješkoj prevlaci.

Sl. 54 Dubrovnik, Minčeta

Jednako se od Osmanlija brane Mlečani utvrđujući gradove koji su im pripali nakon 1409. – Zadar, Trogir, Split i Šibenik u kojem je tvrđava sv. Nikole na kojoj radi talijanski arhitekt **Giangirolamo Sanmicheli** (1540.). U Zadru djeluju **Michele** i **Giangirolamo Sanmicheli** (*Kopnena vrata*, 1543.). Kašteli se podižu u Istri (Svetvinčenat, Pazin), tvrđave u sjevernoj Hrvatskoj – Varaždin, zagrebački Kaptol (Toma Bakač 1512. – 1520.), Sisak (1544. – 1550.), pogranične utvrde u formiranoj Vojnoj krajini – Nehaj (1558.), Karlovac kao

grad-tvrđava zvjezdastoga oblika (1579.). I plemstvo se utvrđivalo, kao u Ribniku kraj Karlovca (kraj 15. st.), Velikome taboru (16. st.) i Iloku (15. – 16. st.).

No renesansa je i doba komunalne arhitekture, u čemu opet prednjači Dubrovnik. Na **Kneževu dvoru** (poslije 1463.) (→ sl. 55) i **Carinarnici – palači Divona** (Paskoje Miličević, 1522.) (→ sl. 56) miješaju se skladno renesansni oblici u prizemlju s cvjetnom gotikom na katu. Izuzetna je pojava na prostoru Republike gradnja ljetnikovaca. Oni svjedoče o visokoj kulturi koja rezultira planiranim zahvatima u prostoru, a najveći broj (ukupno oko

Sl. 55 Dubrovnik, Knežev dvor

Sl. 56 Dubrovnik, Divona

300) gradi se baš tijekom 15. i 16. st. (Petar Sorkočević na Lapadu (→ sl. 57), Vice Skočibuha na Boninovu, Sudurađ na Šipanu). Ladanjske vile (od kojih su neke utvrđene ili osigurane kulama) predstavljaju jedinstvo arhitekture i prirode i, iako su mnogi ljetnikovci bili središta gospodarske djelatnosti, jasno je da su u sve intenzivnijoj izgradnji sudjelovali i literarni i filozofski i estetski poticaji.

Sl. 57 Ljetnikovac Petra Sorkočevića na Lapadu

I drugdje u Dalmaciji grade se u 16. st. vijećnice i lođe renesansnih i već manirističkih oblika (Šibenik, 1542., G. Sanmicheli; Zadar, gradska lođa 1565.; lođa sa satom u Hvaru, oko 1600. godine, **Trifun Bokanić**).

Crkvenu arhitekturu renesanse nalazimo na obalnome prostoru. Gradnju šibenske katedrale preuzeo je 1441. Juraj Dalmatinac radeći u oblicima cvjetne gotike s renesansnim elementima. Nastavlja je 1475. godine **Nikola Firentinac** izrađujući bačvasti svod i križište s kupolom, kao i trolisnu fasadu, što crkvi daje renesansni pečat (→ sl. 58). Takve su trolisne fasade izgrađene na katedralama u

Sl. 58 Šibenik, katedrala sv. Jakova

Osoru (1498.) i Hvaru, na crkvi sv. Spasa u Dubrovniku, Sv. Mariji u Zadru, Sanvinčentu, Pagu.

No najveće djelo Nikole Firentinca svakako je **kapela bl. Ivana Trogirskoga** u trogirskoj katedrali na kojoj radi od 1468. do 1488. godine po narudžbi Koriolana Cipika. Stvorio je remek-djelo arhitekture i skulpture sa svodom koji imitira antički uzor iz splitskoga Jupiterova hrama (→ sl. 59). Na kapeli su u kiparskim radovima sudjelovali i **Andrija Aleši**, koji je k tome radio i krstionicu trogirске katedrale (1460. – 1467.) u kojoj je harmonično spojio kasnogotičke i renesansne elemente, te veliki kipar **Ivan Duknović** (Trogir, oko 1440. – oko 1510.), čije je remek-djelo statua **Sv. Ivana Evanđelista** (→ sl. 60).

Sl. 59 Trogir, kapela bl. Ivana Trogirskog

Sl. 60 Ivan Duknović, Sv. Ivan Evanđelist, Trogir, kapela bl. Ivana Trogirskog

Sl. 61 N. Firentinac, Oplakivanje Krista, Trogir, zbirka u crkvi sv. Ivana Krstitelja

Kako smo već vidjeli, u Hrvatskoj djeluju mnogi strani majstori. U Dubrovniku radi **Petar Martinov** iz Milana (od 1431.). On surađuje s inženjerom **Onofrijem della Cava** iz Napulja koji dovršava dubrovački vodovod s **Velikom česmom**, a nju skulpturama oprema Petar. Njegove su i skulpture na Kneževu dvoru, kao i **Mala česma** (1442.), gdje kombinira internacionalnu gotiku i rarenesansne oblike. Francuz **Beltrand Gallicus** radi reljefe u Dubrovniku na Kneževu dvoru (1520.). Andrija Aleši iz Albanije suradnik je Jurja Dalmatinca, a glavno mu je kiparsko djelo reljef **Krštenja** s trogirске krstionice, pri čijoj je izradi sudjelovao i **Nikola Firentinac**. Nikola Firentinac čitavu drugu polovicu 15. st. provodi u Dalmaciji, najviše u Trogiru. U skulpturi je najekspresivniji reljef **Oplakivanje Krista** (1470.) u Trogiru (→ sl. 61), kao i **Bogorodica** iz Hvara. Brončane skulpture **Zelenaca** s lođe dubrovačkoga sata vjerojatno je

izlio **Michele di Giovanni da Fiesole** 1478. godine. Drvorezbar i kipar iz Venecije **Paolo Campsa** ostavio je više drvenih oltara na sjevernome Jadranu, odnosno u Istri, početkom 16. st.

S druge strane mnogi su hrvatski umjetnici odlazili raditi izvan granica zavičaja. Već je Juraj Dalmatinac radio u Anconi, a kao i on, i Ivan Duknović ostavio je velikoga traga u Dalmaciji nakon što je radio u Rimu (grobnica pape Pavla II., 1471. – 1473.) i na ugarskome dvoru. Osim radova u Trogiru sačuvan je i njegov **kip sv. Vlaha** u Dubrovniku. Umjetnike koji su radili u Italiji zvali su Schiavoni. Najveći je svakako arhitekt **Lucijan Vranjanin**, graditelj vojvodske palače u Urbinu (1466. – 1472.), i kipar **Franjo Vranjanin** (Vrana 1430. – Avignon 1502.) koji djeluje u Italiji i južnoj Francuskoj, a čija poprsja pripadaju vrhuncima renesansnoga kiparstva (→ sl. 62). Među „putujućim” slikarima rane renesanse najveći je **Juraj Čulinović** (1433. – 1504.), školovan kod Squarcionea u Padovi. U 16. st. istaknut je manirist **Andrija Medulić**, no daleko je najpoznatiji od svih sitnoslikar **Juraj Julije Klović** (1498. – 1578.) koji je veći dio života proveo u Rimu kao dvorski umjetnik kardinala Alessandra Farnesea. Njegov **Časoslov Farnese** s brojnim manirističkim minijaturama remek-djelo je sitnoslikarstva (→ sl. 63). Svojom jedinstvenom sitnoslikarskom manirom zaslužuje naziv **Michelangela minijature** koji mu nadijeva Vasari (u *Le vite*), a njegova prihvaćenost u društvu najvećih umjetnika toga vremena potvrđuje se time što je El Greco izradio njegov portret i portretirao ga zajedno s Michelangelom, Rafaelom i Tizianom na slici **Isus tjera trgovce iz hrama**. I dvojica bakropisaca iz 16. st. podrijetlom iz Šibenika djelovala su u inozemstvu: **Martin Rota Kolunić** u Veneciji, Beču i Pragu te **Natale Bonifacio** u Veneciji i Rimu.

U sofisticiranome renesansnom svijetu nisu bili uobičajeni samo transferi umjetnika, već su i brojni naručitelji kupovali djela stranih majstora da bi opremili svoje crkve i samostane. Tako susrećemo oltarne slike obitelji Vivarini u Poreču i na Rabu, Carpaccia u Zadru, Tizianovu radionicu u Dubrovniku, Tintoretta u Korčuli, na Braču i Hvaru. Rijetke su privatne narudžbe, poput portreta splitskoga biskupa Tome Nigera koji je izradio Lorenzo Lotto. Import umjetnina jedan je od razloga što domaće slikarstvo tijekom 16. st. pomalo zamire. Najduže se ono održava u Dubrovniku gdje djeluju **Nikola Božidarević** (1460. – 1517.) i **Miho Hamzić** (1460. – 1518.).

Sl. 62 Franjo Vranjanin, mramorna bista princeze iz 1471.

Sl. 63 Juraj Julije Klović, Časoslov Farnese, Navještenje pastirima

Barok

Trajno ratno stanje potrajalo je tijekom čitavoga 17. st., sve do 1699. godine kada se utvrđuju granice s Osmanskim Carstvom. Stoga ga obilježava uglavnom inženjerska arhitektura, izgradnja bastionskih tvrđava i novi planirani vojni gradovi. Na jugu Venecija dodatno utvrđuje Klis, Split, Šibenik i Zadar, na sjeveru Habsburzi grade bastionske tvrđave Slavonski Brod i

Sl. 64 Osijek, Tvrđa

Sl. 66 Gornja Bistra, dvorac Oršić

Gradišku. Osječka je Tvrđa (18. st.) (→ sl. 64) najvažniji vojno-urbanistički kompleks baroknoga razdoblja unutar kojega se nalazi pravilan trg okružen civilnom, vojnom i sakralnom arhitekturom. Slavonski se gradovi obnavljaju u 18. st. i dobivaju srednjoeuropski pečat, poput Vukovara, Vinkovaca i Požege. Osniva se Bjelovar kao planirani pravilni grad pravokutnoga oblika s parkom u središtu. I palače društvenih i crkvenih elita pokazuju snagu obnove. Brojnije su u 18. st., a među njima se oblikom i dekoracijom ističu palača

Sl. 65 Zagreb, palača
Vuković-Oršić-Rauch

Sl. 67 Dubrovnik, Stradun

Patačić i županijska palača u Varaždinu, u Zagrebu palača Vojković-Oršić-Rauch na Gornjem gradu (→ sl. 65) i biskupska palača na Kaptolu, najveća barokna stambena građevina u sjevernoj Hrvatskoj. U Hrvatskome zagorju plemići grade dvorce, poput Klenovnika, Gornje Bedekovčine, Gornje Bistre (→ sl. 66) i Gornje Stubice. U Slavoniji u Vukovaru, Bilju, Valpovu i Iloku dvorce grade uglavnom pripadnici stranoga plemstva, a u Dubrovniku se nastavlja s izgradnjom ljetnikovaca (Sorkočević u Rijeci Dubrovačkoj, Trsteno), a u Istri stancija (Dajla).

I na Jadranu se palače umnožavaju: palača Battiala-Lazarini u Labinu, Zuccato u Poreču, Milesi u Splitu. Dubrovnik je nakon potresa 1667. godine potpuno obnovljen u baroknome duhu. Nove javne građevine slijede talijanski barok (katedrala i crkva sv. Vlaha), a rekonstrukcija Straduna harmoničan je primjer baroknoga gradskog planiranja (→ sl. 67). Rijetke palače 18. st. izlaze iz šturoga koncepta dekoracije, poput palače Sorkočević na Držićevoj poljani.

Sakralnu izgradnju tijekom baroknih stoljeća predvodili su isusovci kao nositelji protureformacije i katoličke obnove. Godine 1620. u Zagrebu grade prvu baroknu crkvu sv. Katarine (→ sl. 68), a kasnije su po tipu slične crkve izgrađene u Varaždinu i Samoboru. Isusovački kolegij i crkva sv. Ignacija u Dubrovniku najsnažniji je barokni kompleks istočnojadranskoga područja, a izgradio ga je **Andrea Pozzo**, poznati rimski arhitekt toga vremena. Projekt dovršava **Pietro Passalacqua** skalinadom iz 1735. godine po uzoru na Scala di Spagna u Rimu, ostvarivši dinamičnu kompoziciju konveksno-konkavnih obrisa kojima povezuje nekad zatvoreni najstariji dio grada s novim središtem (→ sl. 69). U jadranskoj regiji isusovci prvo dolaze u Rijeku, a crkva sv. Vida (1638. – 1659.) prva je i najveća ranobarokna centralna građevina.

Sl. 68 Zagreb, Sv. Katarina

Sl. 69 Dubrovnik, stubište prema isusovačkom kolegiju

Sl. 70 Lepoglava, pročelje crkve sv. Marije

Obnovu, u 18. st. potaknutu odlaskom Osmanlija, pokreću na sjeveru franjevci (Slavonski Brod) i dijelom pavlini (Lepoglava) (→ sl. 70). I pojedine hodočasničke crkve odišu baroknom ljepotom: Trški Vrh kod Krapine ima oko crkve zasvođeni trijem na stupovima (cinktor). U Istri crkve grade uglavnom venecijanski arhitekti, posebice u 18. st. (Vodnjan, Rovinj).

Skulptura baroknih stoljeća uglavnom je vezana za sakralne interijere u kojima brojne skulpture krasi oltare ili za pročelja crkava, poput glavnoga portala zagrebačke katedrale iz 17. st. (uklonjenoga pri obnovi). Kada je u vanjskome prostoru, u sjevernoj je Hrvatskoj barokna skulptura vezana za pilove i poklonce u srednjoeuropskome duhu (Osijek, Požega). Mnogi su onodobni kipari stranci, u Dalmaciji Venecijanci (**M. Gropelli** i **F. Cabianca** u Dubrovniku, **A. Tagliapietra** u Zadru, u rokoko oblicima), srednjoeuropski na sjeveru (**J. Vedl** u Lepoglavi, **I. Komersteiner** u Zagrebu). Jedno od najuspjelijih rješenja crkvenoga interijera ono je u crkvi Majke Božje Snježne u Belcu koje oko 1740. rade majstori iz Graza (→ sl. 71). Najveći je kipar koji djeluje u sjevernoj Hrvatskoj **Francesco Robba** (1698. – 1757.), podrijetlom Venecijanac. On izrađuje mramorne oltare visoke kvalitete, individualiziranih i ekspresivnih figura i razigrane draperije.

Sl. 71 Belec, crkva Majke Božje Snježne, unutrašnjost

U uređenju crkava važnu su ulogu imali i pozlaćeni ili polikromirani plitki štuko reljefi. Najbogatiji su u crkvi sv. Katarine u Zagrebu (**A. Quadrio**, rano 18. st.) i u Sv. Mariji u Zadru (**G. Montevanti**, 1744.). U slikarstvu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj prednjači pavlini red, a njegov samostan u Lepoglavi jedno je od najvećih umjetničkih žarišta toga vremena. Slikar, pavlin **Ivan Ranger** (1700. – 1753.) svojom je iluzionistički slikanom arhitekturom i figurama u pejzažu obi-

lježio mnoge pavlinske, ali i javne prostore (→ sl. 72).

Najveći umjetnik kojeg je Dalmacija dala slikarstvu internacionalnoga baroka svakako je **Federiko Benković** (1677. – 1753.) koji je svojim osebnim slikarskim govorom odigrao važnu ulogu u venecijanskome slikarstvu, ali i utjecao na slikarske tokove srednjoeuropskoga baroka.

Barok je posljednje stilsko razdoblje u kojemu dominira sakralna umjetnost. Brojni su stranci koji djeluju u Hrvatskoj i stvaraju djela izričaja vezanoga za njihovo podrijetlo u svim likovnim vrstama. Na sjeveru se definitivno potvrđuju veze sa srednjom Europom, poglavito podalpskim prostorom, na jugu s Italijom, najviše Venecijom. No sve se više počinju raditi svjetovne skulpture, poput slavoluka **L. Foscola** u Korčuli (1650.) te portretnih bista i grbova. Freske u domovima pripadnika elita, poput onih u ljetnikovcu Sorkočević u Rijeci Dubrovačkoj ili na svodu dvorane dvorca u Donjem Orosavlju i Miljani, te sve veći broj portreta i grafika, navješćuju novo, sekularizirano doba.

Sl. 72 Ivan Ranger, freske u crkvi sv. Jeronima iz 1749.

19. i 20. stoljeće

Umjetnost 19. i 20. stoljeća ne može se stilski odrediti kao ona ranija. Brzo izmjenjivanje stilova, a potom neostilova i pravaca, upućivalo bi na puko nabranje umjetnika koji tada počinju raditi i za tržište. Stoga se na ovome mjestu donose samo najšire crte razvoja i spominju se djela koja su obilježila svoje vrijeme.

Urbanizam 19. st. donosi bitne pomake u odnosu na ranije doba. Gradovi se šire izvan zidina koje gube funkciju, a industrijalizacija i prometna infrastruktura oslikavaju monumentalni pejzaž i nakon dugih stoljeća spajaju sjevernu Hrvatsku s obalom. U arhitekturi se nižu strogi klasicizam prve polovice stoljeća (**B. Felbinger**, 1785. – 1871.), romantizam sredinom stoljeća (dvorac Trakošćan) i potom historicizam u svim svojim varijantama

Sl. 73 Zagreb, Hrvatsko narodno kazalište

Sl. 74 Zagreb, Mirogoj

neostilova u kojemu se grade kazališta u Osijeku, Dubrovniku, Zadru, Šibeniku i Splitu. Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu (→ sl. 73), te ona u Varaždinu i Rijeci grade se po planovima poznatoga bečkog arhitektonskog studija **Fellner i Helmer**. Nijemac **Herman Bollé** (1845. – 1926.) dovršava obnovu zagrebačke katedrale nakon potresa 1880. godine, gradi brojne javne zgrade i crkve, a u vrh europske arhitekture ulaze arkade na zagrebačkome groblju Mirogoj (→ sl. 74).

Sl. 75 Zagreb, Lenucijeva potkova

Na samome kraju stoljeća zagrebački urbanist **Milan Lenuci** rješava uređenje Donjega grada izgradnjom tzv. **Lenucijeve potkove**, niza zelenih površina na zagrebačkim parkovima i trgovima (od Zrinjevca preko Botaničkoga vrta do Mažuranićeva trga) koje se izmjenjuju s važnim javnim građevinama (od Hrvatskoga narodnog kazališta i Nacionalne i sveučilišne knjižnice preko Željezničkoga kolodvora do Umjetničkoga paviljona i zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) (→ sl. 75).

Secesijska se arhitektura pojavljuje u svim većim gradovima: Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Splitu na prijelazu iz 19. u 20. st. pod utjecajem Beča. **Kuća Kallina** (V. Bastl, 1903.) i nekadašnja **Nacionalna i sveučilišna knjižnica** (R. Lubinski, 1913.) u Zagrebu najljepši su primjeri. **Viktor Kovačić** (1874. – 1924.) obilježio je početak suvremene arhitekture, a s **Palačom burze** u Zagrebu stvorio je jednu od najljepših urbanih vizura grada (→ sl. 76). Funk-

cionalizam u arhitekturi nose arhitekti takozvane zagrebačke škole (D. Ibler, S. Planić, M. Kauzlarić).

Slikarstvo 19. st. relativno je skromno. U prvoj polovici stoljeća djeluju mnogi slikari bidermajera, odnosno klasicizma i nešto kasnije romantizma, često stranci, koji izrađuju portrete i pejzaže. Vjekoslav Karas (1821. – 1858.), školovan u Rimu i Firenci, začetnik je hrvatskoga modernog slikarstva. Njegova *Rimljanka s mandolinom* (→ sl. 77) spaja klasicističke i romantičarske komponente. Druga je polovica stoljeća obilježena historijskim slikarstvom koje odražava političke tendencije Hrvatskoga narodnog preporoda. Zlatna dvorana Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj ulici 10 u Zagrebu (1895.), koju su opremili tada mladi umjetnici pod idejnim vodstvom I. Kršnjavoga, vrhunac je toga slikarstva (→ sl. 78.).

Na samome kraju 19. st. osjećaju se nove tendencije u slikarstvu koje dono-

Sl. 77 Vjekoslav Karas,
Rimljanka s mandolinom,
Zagreb, Hrvatski povijesni muzej

Sl. 76 Zagreb, Palača burze

Sl. 78 Zlatna dvorana Odjela za bogoštovlje i nastavu
u Opatičkoj 10, Zagreb, 1895.

se slikari školovani u Münchenu Celestin Mato Medović, Nikola Mašić, kao i Menci Clement Crnčić, zastupnik plenerizma i kolorističkoga slikarstva. Najznačajnija je figura Vlaho Bukovac (1855. – 1922.), školovan u Parizu, koji donosi impresionizam. Njegov *Hrvatski narodni preporod*, oslikani zastor HNK-a u Zagrebu, ili *Gundulićev san* (→ sl. 79) pokazuju snagu njegova kolorizma. *Hrvatski salon* 1898. priređen u Umjetničkome paviljonu u Zagrebu donosi nove vjetrove u slikarstvu i promovira secesiju. Najvažniji je predstavnik secesijskoga simbolizma Bela Čikoš Sesija (1864. – 1931.) čije je djelo jake stilizacije i snažnoga kolorizma.

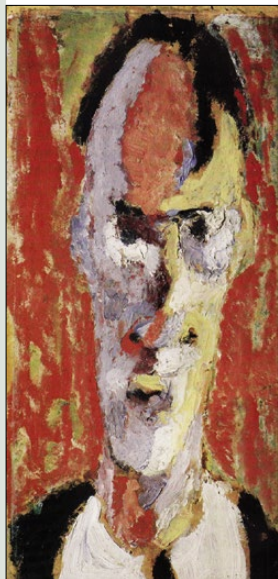
Sl. 79 V. Bukovac, *Gundulićev san*, Zagreb, Moderna galerija

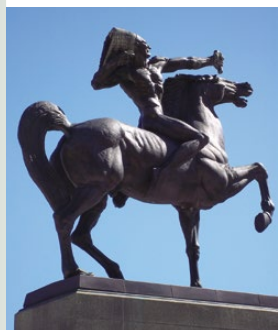
Sl. 80 Josip Račić, *Majka i dijete*, Zagreb, Moderna galerija

Sl. 81 Marino Tartaglia, *Autoportret*, Zagreb, MSU

Sl. 82 I. Meštrović, *Indijanac*

Mnogi umjetnici školovali su se u različitim gradovima Europe i tako prenosili suvremene težnje kroz vlastite potpise. Poznat i utjecajan bio je minhenski slikarski krug (Miroslav Kraljević, Josip Račić (→ sl. 80), Vladimir Becić, Oskar Herman) koji je razvio tonsko slikarstvo. Nakon Prvoga svjetskog rata pojavljuju se ekspresionisti (Vilko Gecan, Marijan Trepše, Milivoj Uzelac, Vladimir Varlaj), a autoportret Marina Tartaglie (1917.) (→ sl. 81) približava se fovizmu. Socijalno su angažirani umjetnici u pokretu „Zemlja” (1929. – 1935.) Krsto Hegedušić, Marijan Detoni, Oton Postružnik i dr.

Posebnost hrvatskoga slikarstva razvijena u tome razdoblju svakako je hrvatska umjetnost naive (Ivan Generalić, Mirko Virius).

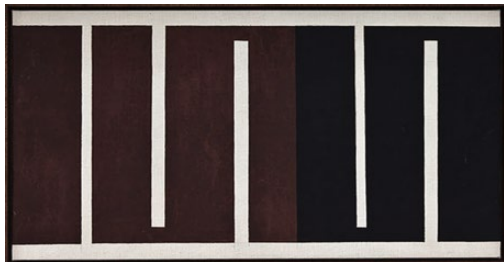
Kiparstvo se budi tek u drugoj polovici 19. st. s nekoliko javnih skulptura Antona Dominika Fernkorna od kojih je najpoznatija konjanički kip bana Jelačića (1866.). Na razmeđu stoljeća djeluje Ivan Rendić (1849. – 1932.), školovan u Italiji, koji je u dugoj karijeri izradio velik broj skulptura, među kojima spomenike pjesnicima Petru Preradoviću i Andriji Kačiću-Miošiću u Zagrebu. Začetnik je modernoga kiparstva Robert Frangeš-Mihanović (1872. – 1940.), školovan u Parizu kod Rodina, izuzetan animalist. Rudolf Valdec (1872. – 1929.) u svojim portretima pokazuje novu ekspresiju simbolizma i secesije.

Ivan Meštrović (1883. – 1962.) najistaknutiji je kipar moderne hrvatske skulpture, a njegova su djela spoj različitih utjecaja te su istodobno monumentalna i poetična. Radio je u kamenu, bronci i drvu. Obrađivao je raznolike teme, od religijskih, preko portre-

ta do simboličkih tema. Divio se Rodinu koji ga je, prema nekim izvorima, smatrao svojim nasljednikom (→ *povijest*, str. 76). Od 1947. godine živio je u Sjedinjenim Američkim Državama. Jedna od njegovih najpoznatijih skulptura, konjanički likovi **Indijanci** (1927.) nalazi se u Chicagu (→ sl. 82). Njegov učenik **Antun Augustinčić** (1900. – 1979.) jedan je od najvažnijih predstavnika tzv. psihološkoga portreta u hrvatskome kiparstvu 20. stoljeća, a njegov konjanički spomenik **Miru** nalazi se ispred zgrade Ujedinjenih naroda u New Yorku. Korčulanin **Frano Kršinić** (1897. – 1982.) svojim je lirskim izražajem u kamenu također bitna figura hrvatske skulpture 20. stoljeća.

U hrvatskoj umjetnosti nakon Drugoga svjetskog rata pojavljuju se djela socrealizma koji se vrlo brzo napušta u korist apstrakcije i kolorističke figuracije. Pluralizam pedesetih započinje grupom **EXAT 51** (1951. – 1956.) u kojoj se skupina slikara i arhitekata (**Ivan Picelj**, **Aleksandar Srnc**, **Vjenceslav Richter**, **Božidar Rašica** i dr.) okreće svjetskim i europskim umjetničkim strujanjima. Deset godina kasnije Zagreb postaje i središtem međunarodnoga pokreta **Nove tendencije** i ugošćuje europske umjetnike konstruktivizma i geometrijske apstrakcije. Tu se pojavljuju i novi umjetnici poput **Julija Knifera** (1924. – 2004.) (→ sl. 83), koji je svojim zanimljivim reduciranjem kompozicije do ritma meandra zaslužio priznanje u svijetu i mjesto u stalnim postavima svjetskih muzeja. Bio je i član

Sl. 83 Julije Knifer, *Meandar*, Zagreb, MSU

Sl. 84 Ivan Kožarić, *Matoš*

grupe „**Gorgona**”, radikalne verzije informela i početaka konceptualne umjetnosti u Hrvatskoj. Član te grupe bio je i kipar **Ivan Kožarić**. Njegova su najpoznatija djela postavljena u vanjskome prostoru **Spomenik A. G. Matošu** (→ sl. 84.) i **Prizemljeno sunce** u Zagrebu.

Tih godina formiraju se mnogi umjetnici: slikar **Edo Murtić** (1921. – 2005.) započinje s akcijskim slikarstvom, a **Oton Gliha** se redukcijom približava apstrakciji (ciklus **Gromače**). **Vojin Bakić** i **Dušan Džamonja** razvijaju svoje vlastite jezike kojima afirmiraju apstrakciju. Valorizacija suvremenih kretanja u umjetnosti traži vremenski odmak pa stoga na ovome mjestu ni nema govora o onim generacijama umjetnika koje nam danas uljepšavaju život.

Literatura i izvori

- Budak, N. (ur.) 2007. *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini*, I – II. Zagreb: Profil international.
- Cambi, N. 2002. *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Delonga, V., Jakšić, N. i Jurković, M. 2001. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T. i Majnarić-Pandžić, N. 1998. *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naprijed.
- Gamulin, G. 1995. *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1995. *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu XIX. u XX. stoljeće*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1987. – 88. *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*, sv. 1, i sv. 2. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1999. *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, A., Matejčić, R. i Prijatelj, K. 1982. *Barok u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti i Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- Jurković, M. i Erlande-Brandenburg, A. (ur.) 2004. *Hrvatska renesansa*, katalog izložbe. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Ivančević, R. 1993. *Art Treasures of Croatia*. Zagreb: ITP Motovun.
- Pelc, M. 2007. *Renesansa. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga.
- Pelc, M. 2012. *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Sažetak

Umjetnička baština Hrvatske bogata je i raznovrsna, a produkcija i očuvanost ovisna o strateškome položaju hrvatskih povijesnih prostora. Dva su aspekta bitno odredila njezine kulturne dosege. Prvi je činjenica da su se Hrvati doselili u prostor Rimskoga Carstva koji je već bio urbaniziran, visokih civilizacijskih dosega, s razvijenom infrastrukturom, i već kršćanski. To je za posljedicu imalo rano pokrštenje Hrvata, preuzimanje latinskoga jezika u službenoj komunikaciji, kao i brzo prilagođavanje urbanomu načinu života. Drugi je aspekt jednako važan za umjetnička ostvarenja. Hrvatska se nalazi na razmeđu istoka i zapada, ali i sjevera i juga Europe. Tu su se nužno preplitali svi mogući utjecaji, oni mediteranski kao matični i oni srednjoeuropski od kasnoga srednjeg vijeka nadalje. Tijekom prethistorije, vučedolska se kultura našla u središtu ključnih događanja zbog snage svoje metalurgije. U doba Rima Dalmacija i Panonija bile su bitne provincije Carstva, a u kasnoj antici obala je bila ključna u prvome zlatnom dobu Bizanta. U ranome srednjem vijeku, kao i u 11. stoljeću, Hrvatska je stiješnjena između velesila koje imaju velik interes iz političkih i vjerskih razloga te znatno investiraju u taj prostor. Tako su zapravo tijekom starijih povijesnih razdoblja hrvatski prostori u žarištu kulturnih događanja, a umjetnička su djela vrhunskih dosega. No već od 12. st. ti isti prostori postupno postaju provincija u kojoj će se tek ponekad događati umjetnički bljeskovi najviše razine. Takvi se mogu pronaći u 13. st. s majstorom Radovanom, i sredinom 15. st., kada se u jadranskoj Hrvatskoj stvaraju vrhunska djela rane renesanse koja se u nas pojavljuje odmah nakon prvih talijanskih centara, gotovo pola stoljeća prije nego u ostatku Europe. U tekstu se daje pregled najvažnijih umjetničkih djela tijekom povijesti, unutar standardnih stilskih razdoblja od prethistorije do suvremenih kretanja. A što se valorizacije umjetničke baštine Hrvatske tiče, ova je svojevrsna kratka antologija hrvatske umjetnosti nastoji osvijetliti, ali i kontekstualizirati.